

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-186-199>

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ МІСТ

Правдюк В.М.

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE MAIN REASONS FOR EMERGENCE OF CITIES

Pravdyuk V.M.

Виникнення міст, їх розвиток є нерозривно пов'язаними з самим розвитком людства, з історією людської цивілізації. Згідно традиційного погляду дослідників історії держави та права перехід до землеробства створив один з найбільш важливих чинників для створення цивілізації – збільшення кормової бази, що в свою чергу створило об'єктивні потреби у зберіганні вироцених злаків, окрім того виникла потреба в розподілі праці і об'єднанні людей для більш ефективного процесу землеробства. На думку автора вказані чинники лише частково відображають причини та механізми що призвели до виникнення міст. У поточній публікації досліджуються географічні та топографічні чинники виникнення міст, безпекові чинники та статус міст як релігійних центрів.

Ключові слова: історія, забудова, адміністративне право, містобудівне право, історія Європи, історія регулювання забудови, планування, міста, історія міст, урбаністика.

Як відомо містобудування є комплексним правовим утворенням, що виявляє свою комплексність шляхом використання насамперед норм земельного та адміністративного права.

Наразі під час війни, з огляду на надзвичайні руйнування, що завдані українським населеним пунктам, надзвичайно важливим є цілісний аналіз розвитку регулювання містобудування в історичній перспективі.

Роль міст для забезпечення цивілізаційного розвитку людства постійно і неухильно зростає, постійно змінюється на користь міст співвідношення кількості міського та сільського населення.

Саме процес організованої забудови міста і дав поштовх розвитку особливої діяльності – містобудування, головними рисами якого стали: плановість процесу та врахування інтересів всіх мешканців і суб'єктів під час здійснення містобудівної діяльності.

В даний час в Україні відсутні комплексні теоретичні роботи, які б узагальнювали накопичений досвід дослідження міста як особливого феномена, що в нових умовах виступає одним із засобів забезпечення національної безпеки держави.

При тому що накопичений певний досвід досліджень в галузі урбаністики у працях Мамфорда Льюїса [1], Пітера Холла [2], Джона Рідера [3] та ін., відсутній цілісний

аналіз адміністративно-правового регулювання міста як особливого державного інституту, його функціонування як засобу забезпечення національної безпеки держави.

Виникнення міст, їх розвиток є нерозривно пов'язаними з самим розвитком людства, з історією людської цивілізації.

Кембриджський словник надає значення слова цивілізація як «людське суспільство з його добре розвиненими соціальними організаціями або культура та спосіб життя суспільства чи країни в певний період часу» (human society with its well developed social organizations, or the culture and way of life of a society or country at a particular period in time) [4].

У свою чергу відповідь на питання, для чого людині потрібно створення цивілізації, чому після зникнення одних цивілізацій людство чи певна спільнота людей неодмінно рано чи пізно починають створювати нові, може бути предметом окремого дослідження. На думку автора потяг до культурного та цивілізаційного розвитку є певною вродженою властивістю або навіть вродженою сутністю кожної людини.

Як сказано в Книзі Буття Біблії «І сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх». (Буття 1:27). Як Бог, будучи Творцем створив Всесвіт, Землю і Людину, так і Людина, будучи створена за Бога «образом і подобою» перебуває весь час свого існування в процесі самотворення.

Якщо питання «чи є життя після смерті» навряд чи може бути вирішене в науковому дискурсі, то постійний генетичний розвиток окремих представників людства в ланцюгах поколінь «від батька до сина» та зароджене бажання передати кращі навички та вміння дітям не потребує доведення.

В такому розвитку створення цивілізацій стає одним з властивих його

етапів, ба навіть неодмінною умовою розвитку.

Як зазначено відомими істориками Дж. М. Робертсом та О.А. Уестадом створення цивілізації було «побудовою нового способу життя, заснованого на використанні природи у власних інтересах» [5, 41]. Іншими словами кожна людська особа, будучи істотою соціальною природним шляхом шукає разом оточуючими іншими особами зручні способи для самовдосконалення і розвитку, при цьому люди намагаються підлаштувати оточуючий світ для створення зручних і комфортних передумов розвитку.

Автор не ставить собі за мету перелічити всі чинники що при здійсненому переході до землеробства спонукали людство до об'єднань та осілости, але зв'язок переходу до землеробства та створення перших поселень виглядає зрозумілим та наочним. Більш цікавим для автора виглядає перехід від поселень до міст.

Вважається що перші міста виникли шляхом перетворення з землеробських поселень, де інтенсивна обробка землі призвела до виникнення надлишків продукції, достатніх розмірів щоб спонукати розподіл праці та виникнення спеціалістів, що були звільнені від обов'язків з землеробства. У поселенні із збільшеною кількістю мешканців громаді було легше годувати ремісників, що в свою чергу створювали необхідні засоби для ефективного землеробства та комфортного проживання інших [5, 35-36].

Можна припустити що перші поселення були здебільшого місцем проживання сільськогосподарських працівників та їх сімей, в яких частина жителів не займалась безпосередньо сільським господарством, а обслуговували потреби таких працівників/сімей. Назви таких професій відображені у прізвищах найбільш поширених українських прізвищ – Шевчук, Бондар, Коваль, Гончар тощо. Поступово кількість таких

«звільнених» від аграрного виробництва збільшувалась, виникали певні залишки продукції, що не були затребувані місцевими селянами, отже виникали потреби в збуті залишків і т.д. Так поступово почали з'являтися поселення, в яких вже були працівники, що обслуговували не лише селян, а і сільських ремісників – міста.

В цілому як істориками XIX-XX століття, так і сучасними визнається в цілому, що однією з загально визнаних факторів, що спричинили появу міст було «збільшення кормової бази» [5, 25]. Це величезне розширення сільськогосподарської продукції уможливило збільшення населення. Як писав Льюїс Мамфорд, посилаючись в свою чергу на Гюстава Буассонада регіон між річками Рейн і Мозель збільшив своє населення в десять разів в проміжок між X та XIII століттями [1, 23]. Можливо, народжуваність була ще вищою.

Саме по собі збільшення населення не призводило суто кількісно до необхідності переїзду певної кількості сільськогосподарських працівників у місто. Як видається, вивільнення від добування їжі населення здійснювалось не стільки у кількісному але у якісному вимірі.

Безумовно економічні фактори були надзвичайно важливими в механізмі створення міст. Більше того, подібна оцінка причин виникнення міст домінувала в період пост марксистських досліджень початку – середини XX століття, натомість останні наукові праці в галузі історії урбаністики вважають процес створення міст більш складним явищем, що не може бути розглянутий виключно в межах виробничого процесу.

Як можна презюмувати з розвитком засобів виробництва у сільському господарстві поступово виникала ситуація коли внаслідок праці ста робітників фактично була вирощена їжа, що могло прогнати

наприклад сто двадцять робітників (звичайно цифри є абсолютно умовними). Паралельно відбувалось певне усвідомлення в середовищі лідерів або старійшин таких ста робітників що збільшення ефективності відбулось завдяки застосування нових методів, чи нових інструментів. Отже для того щоб як мінімум зберегти на тому ж рівні ефективність минулого сезону (сто робітників виростили їжі на сто двадцять робітників) потрібно частину робітників зайняти не безпосередньо у вирощуванні сільськогосподарських культур а спрямувати на діяльність пов'язану із створенням засобів виробництва (плугів, сапок, лопат тощо), їх ремонті, створенням одягу та іншим обслуговуванням сільськогосподарських робітників.

Зрозуміло, що відбувалась певна якісна спеціалізація, певний природній відбір. Одні працівники мали менше здібностей для роботи в полі, але при цьому у них краще аніж у польових робітників виходила праця з ремонтом чи створенням засобів виробництва.

Із розвитком відносин, сфер діяльності, відповідний процес ще більше ускладнювався. Відбувався природній відбір людей, яким ставало певним чином тісно в архаїчному сільському середовищі. Найбільш допитливі, кмітливі та ініціативні стикаючись з природною заздрістю співмешканців мали шукати місце для безпечної діяльності, до якої вони мали хист.

Отже місто стало осередком збору найбільш талановитих та ініціативних. Зібрані в містах ремісники виготовляли таку кількість засобів виробництва та інших необхідних в обуті селян речей, що застосування простої міни ставало неможливим, тому можна сказати, що постійна необхідність міни різноманітних комерційних товарів на засоби харчування створила гроші як символ обміну [6, 853].

Виникнення, розвиток та занепад окремого міста як і виникнення, розвиток та занепад окремої людини є індивідуальним і неповторюваним. З огляду на це об'єктивно неможливим є створення єдиної концепції того як саме виникали та розвивались усі міста. При цьому для цілей що поставлені в цій роботі ми вважаємо за важливе та доцільне виокремити кілька найбільш істотних причин виникнення міст.

Географічні та топографічні чинники виникнення міст

Відомий австрійський географ Ганс Бобек позначив місто як «*живий господарський організм у складі господарської системи ландшафту*» (lebendigen Wirtschaftskörpers innerhalb des Wirtschaftstetriebes der Landschaft) [7].

З одного боку виникнення та розвиток розподілу праці призводять до виходу дрібних сімейних чи племінних господарств за межі самодостатності та появи товарів та транспортних потоків, що неодмінно призводить до пошуку зручної географічно локації для появи поселення, де діяльність таких розвинутих господарств стає зручною та ефективною. З іншого боку ландшафтно та географічно зручні локації не мов би «притягують» відповідні господарства.

Розвиток чи розширення міста необхідно розглядати з огляду на обставини, за яких відбувався міський розвиток на певний період часу: умови ґрунту для будівництва, водні ресурси, транспорт, брак місця для житла, портова діяльність, торгівля та промисловість, спонтанна урбанізація, приватне землеволодіння, і вся мережа інфраструктури, в яку було заплутане місто. План міста був результатом не лише фізичних факторів, соціальна реальність також була помітним фактором. Сфера урбанізму була грою інтересів, взаємодій, а іноді й протистоянь між силами урбанізації та дизайну міста [8].

Загальновідомою є та обставина, що здатність людини прожити без води і їжі істотно різниться. Якщо без їжі або із значними обмеженнями у твердій їжі людина залежно від початкового віку та стану здоров'я людина може прожити до 40 днів, а без води вмирає на 6-7 день. Вода постійно використовується людиною не лише як пиття, а і для цілої низки інших побутових та господарських потреб. Тому очевидно що наявність та розташування води було постійним географічним чинником що впливав на виникнення та розташування міста.

В Голландії в XII-XVIII століттях рукотворні водні канали виконували потрібну функцію, змінюючи важливість функції. Будучи спочатку засобом створення придатної для проживання території шляхом осушування, канали ставали джерелом водопостачання і засобом зв'язку і транспорту [9].

У голландському місті Гауда великі сектори кільця центру міста були розділені навпіл центральним каналом з набережною з кожного боку та вулицями та ділянками під забудову вздовж них. Цей принцип водного шляху посередині міста з вулицею та будинками вздовж обох берегів був звичайним для багатьох міст Нідерландів. Ймовірно, цей принцип місто утворення виник у вологих, низинних частинах Голландії – торф'яних землях – де були потрібні дренажні канали. Утворення міст на торфовищах разом із використанням водних шляхів як гаваней, мабуть, призвело до появи цієї типово голландської форми забудови міста. Коли міста на торф'яних землях розширилися, старі захисні рови навколо міста мало сенс перетворити на канали такого типу [9].

Найбільші портові міста Франції на атлантичному узбережжі - Бордо, Нант, Руан та Гавр безумовно завдячували своєму росту

фактом влаштування портів у гирлах великих річок на відстані 50-120 кілометрів від відкритого моря [10, 63]. З точки зору топографії поєднання наявності виходу до відкритого моря з можливістю внутрішньої торгівлі по найменш витратним річковим шляхам безумовно сприяло росту міста. Віддаленість від моря захищало місто від погодних океанських катаклізмів та недружніх нападів з ворожих кораблів, а наявність широкої су доходної річки дозволяло перенаправляти товари що надійшли за рахунок морських перевезень всередину країни найбільш зручним шляхом.

У феноменах таких річково-морських портів ми можемо побачити поєднання відразу кількох чинників – географічного, логістичного, (адже при перевалці з судна на судно фактично не використовується така цінна обмежена стінами територія міста), безпекового (адже подібні «естуарні» гавані захищені самою природою від нападів з моря) та суто економічного, що виявились на прикладі згаданих французьких портів у чинниках, пов'язаних із збільшенням обсягів колоніальної торгівлі, особливо з Вест-Індією у XVIII столітті.

Міське поселення завжди мало складний просторовий вимір. По суті одним із головних відмінних критеріїв між містом і селом є, те що місто завжди має більш складну топографію. Кожне місто розвиває свою унікальну структуру та форму забудови, яка зазнає змін з часом з огляду на необхідність розвитку тих чи інших функцій [11].

Наявність річки як певної дороги для одного з найбільш дешевих видів транспорту, перетинання кількох сформованих маршрутів пересування людей, наявність зручних місць для видобування природних копалин, природні умови, що забезпечують безпечно проживання людей в певному місці та інші природні та ландшафтні

особливості безумовно завжди були важливими для виникнення та розвитку міст.

Міста як засоби безпеки

Після занепаду Західної Римської імперії (476 р н.е.) на відповідній території де була розташована Західна Римська імперія, виник певний проміжний період, протягом декількох століть, що характеризується безладом, втратою контролю та управління, хаосом. Такий період отримав в історіографії назву «Темні Століття» (Dark Ages).

Сам термін «Темні Століття» був запроваджений італійським вченим Петраркою для того щоб відмежувати період після падіння Римської імперії, що на думку Петрарки призвело до сумних «темних» часів на відміну від «світлических часів класичної античності» [12, 106–129].

Сучасні історики не оцінюють відповідний період як явно негативний як і як явно позитивний, але загально визнаною є наявність певної демографічної та економічної стагнації у Західній Європі, особливо при порівнянні до розвитку Візантії у той самий часовий проміжок.

Особливо цікавим для вивчення доби «Темних Століть» є феномен зникнення державного управління на територіях, що до цього входили до розвинутих і значним чином урбанізованих, адже південна Галлія (Франція) та прирейнська Німеччина були густо населені та культурно, політично, демографічно і економічно розвинені в Римській Імперії.

В цей проміжок часу виросло певне особливе ставлення до життя, яке істотно вплинуло на розвиток усіх домінуючих соціальних інститутів Заходу, зокрема і розвиток міст. «П'ять століть насильства, паралічу, а невизначеність породила в європейському серці глибоке бажання безпеки. Коли кожен шанс може виявитися нещасним випадком, коли кожна мить може бути останньою миттю, потреба в захисті

піднімалася вище всіх інших турбот, і знайти безпечний притулок було найбільшим, про що питають у житті» [1, 14].

Досить очевидним є те, що в умовах IX-XI століття навіть жителі низин в не залісненій місцевості будуть почуватись значно безпечніше якщо вони побудували дерев'яний частокіл або ще краще захистились кам'яною стіною навколо свого села.

Спорудивши стіни для забезпечення від зовнішніх набігів і нав'язувань, місцеві ремісники, селяни та рибалки, пізніше отримали привілеї як єдина громада-місто від місцевого лорда, так поступово було створене місце, яке поєднує в собі стільки переваг життя.

Стіни міста – це не лише стіни захисту ремісників. Починаючи з VII-VIII століть значна кількість селищ почали утворюватись у вигляді “*suburbium*”, тобто «передмість», - сільськогосподарських поселень, що притулилися під мурами замків і міст. До юридичного оформлення муніципалітетів та громад відповідні «передмістя» були центрами економічного життя [13], оскільки вони надавали містам те, чого було важко знайти в тіснєві міських стін – територію під регулярні але не постійні ярмарки, під виробництво, що вимагало багато місця, під вирощування продукції для споживання міщанами.

Відповідний стимул в об'єднанні ініціативних та вмілих людей в особливу спільноту, щоб мати можливість безпечно розвиватись в тому що такі люди вважають важливим для себе це було завжди істотним чинником в створенні міст, тим що манило до відповідного міста нових і нових мешканців.

Міста як релігійні центри

Льюїс Мамфорд, відомий британський історик зазначав що «не кількісні показники а

мистецтво, культура та політичні чинники створюють визначають місто» [1, 125].

Місто виникає як сукупний засіб для обслуговування певної цивілізації, що виникає тоді коли для цього виникла певна сукупність культурних, політичних та релігійних умов, а не лише з кількісних чи економічних причин.

Під час розкопок у Чатал-Хююк було виявлено що з 139 залишків міста до чверті була облаштована для ритуальних та релігійних потреб [14, 215].

Певні міста уособлюються в розумінні кожного не просто як місце проживання та здійснення активної діяльності мільйонів людей а і як центри виникнення окремих культів і релігій що виникали в окремому місті але потім розповсюджувались на всю населену частину світу.

Такі міста як Рим, Єрусалим, Мекка є більше духовними та релігійними центрами ніж торговими чи промисловими.

Швидка експансія ісламу по Азії та Північній Африці та проникнення християнства у римську імперію значною мірою має завдячувати ролі Єрусалиму та Мекки для ісламу та Риму та Константинополю для християнства.

Відповідні священні міста переплавляли чисельні місцеві культу і формували ідеї. Ці міста збирали до купи чисельні маси чоловіків та жінок як потенційних споживачів нових культів та релігій.

З часів античності саме існування у поселення статусу міста, отримання таким містом певної назви було пов'язане з сакральною символікою. Міста почасти були засновані з метою бути осередком культових центрів. Тіт Лівій казав про Рим, що «у цьому місті ви не знайдете місця яке б не було просякнуте релігією або не було зайняте чимось священним, боги проживають у ньому» [15, 186].

Якщо ми почнемо читати історію будь-якого більш-менш давнього міста то з подивом побачимо що майже завжди місто час виникнення якого уходить в античну або до античну давнину, має свого відомого легендарного конкретного засновника. Тут можна згадати і Енея засновника Рима, і міф про Кекропса як засновника Афін, Бізаанта (грец. Βύζας), засновника міста Візантій, трьох братів Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь, що приймали участь в заснуванні Києва.

Як видається, створення певної заснованої на релігії легенді заснування міста, певним чином освячує сам статус міста та надає певної релігійної та духовної законності статусу такого поселення. Більше того. Історично відомі випадки, коли колоністи або засновники приходили на територію де вже існувало місто пристойний період часу до того, натомість нові колоністи часто проводили церемонію заснування нового міста на відповідній території і «народжували місто вдруге». Так, згідно з Геродотом дорійці подібним чином заснували вдруге Спарту (Лакедемон), а іонійці Мілет, хоч відповідні міські поселення вже існували на відповідних територіях [15, 186-187].

Аналогічним чином у IX-X століттях н.е. Київ не міг визначатись столицею чи певним адміністративним центром Русі або Київської Русі, адже погляди щодо столиць держав як і погляди щодо їх столиць чи центрів на той час навряд чи можна вважати сформованими, а відповідного статусу столиці на той час не існувало.

Київ як місто окрім виконання функції забезпечення безпеки оточуючого населення стало поступово центром культурного та духовного розвитку народу. Київ починаючи з XI століття н.е. виступає не тільки як ведучий політичний, економічний, церковний центр, а і як втілення вищої розумної ойкумени, як втілення софійності в

матеріально-просторовому середовищі міста [16, 295-297].

Саме особливий сакральний статус міста Києва, що протягом кількох століть був духовним центром південно-східних слов'ян, вплинув на формування самої української нації.

Наявність визнаного духовного центру в певному місті (храм, місце поховання святого, святих тощо) немов би прив'язувало мешканців до міста, вони не могли покинути місце де були поставлені їх боги, або пов'язані з такими богами священні місця.

Прив'язка до певного визначного міста як духовного, релігійного центру тривалий час визначала виокремлення певного міста як центрального поміж аналогічних міст задовго до призначення певних міст актами правителя, прив'язку міст до перебування трону, «столу» його правителя, а тим більше до появи статусу столиці держави.

Протягом тривалого часу юридично та політично термін «столиця» в розумінні головного політичного та адміністративного центру держави був відсутній як в політичній так і юридичній науці. Латинський вислів "*Roma Caput Mundi*", що означає «Рим, столиця («голова») світу» використаний римським поетом Овідієм більше як поетичний образ, аніж як термін [17, 18].

Поступово красивий поетичний вираз стає позначником особливого статусу міста, але не будь-якого міста, а виключно міста Рим, що був не просто містом а містом що створило навколо себе державу і визнано всіма цивілізацією.

Після падіння Західної Римської Імперії саме Рим протягом тривалого часу вважався негласним центром християнської віри. Саме тому визначний правитель франків Карл Великий зміг набути визнання як верховного правителя християнського світу лише після своєї коронації саме в Римі в 800р [18, 14-15]

Саме визнаний в українському народі статус Києва як духовного, релігійного центру призвів до можливості перетворення повстання у визвольну війну українського народу. Після прибуття до Києва Богдана Хмельницького корінним чином змінився характер визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої 1648-1657 років.

Не зважаючи на надзвичайно успішний перебіг військової кампанії 1648 року та визначні перемоги у битвах при Жовтих Водах, під Корсунем та під Пилявцями, Богдан Хмельницький не сприймав воєнний конфлікт як привід для створення окремої держави, але після тріумфального в'їзду Б. Хмельницького до Києва у січні 1649 року відбулася його зустріч і бесіди з духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм. Останній благословив гетьмана на війну проти Речі Посполитої, фактично підтримавши тезу повстанців про необхідність захисту православної церкви в Україні [19].

Фактично таким благословенням Патріарх прив'язав до цього внутрішньодержавний конфлікт до глобальних європейських процесів Реформації XVII століття, приєднавши українських повстанців до коаліції антикатолицьких сил, тобто фактично визначивши до очолюваних Б. Хмельницьким повстанців як учасників Тридцятилітньої Війни. Під час згаданих бесід в січні 1649 року патріарх Паїсій титулував гетьмана «князем Русі», надавши таким чином йому владу «над усією територією, що контролювалася козацтвом» [20, 293].

Від «сакральності» певного місця, міста, наявності загальновизнаного статусу у міста як духовного чи релігійного центру слід відмежовувати використання міста як центру єпархії – місця, де перебуває певний єпископ регіону.

Ще римський імператор Костянтин Великий, спочатку припинив звичайні для його попередника Діоклетіана жорсткі санкції проти християн, а потім поступово зробив спроби на Нікейському соборі 325 році та більш пізніх актах перетворити єпископів, що вже існували у християн більше у статусі певних колегіально обраних «наглядачів» (грецьк - *ἐπίσκοπος*) на представників імператора в духовній сфері у певному регіоні [21].

У IV – V століттях ми споглядаємо зміну статусу єпископату, вірніше різний його розвиток у Східній та Західній Імперіях, - якщо в Західній імперії керівниками єпископів стали папи, то у Візантії – імператор. В будь-якому випадку спільним є те, що поступово єпископи отримують другий статус певного «намісника» центральної влади, що допомагає об'єднувати регіони країни, а місто, де постійно перебуває такий єпископ, стає таким чином певним адміністративним центром регіону чи провінції.

Так, на прикладі Таррако в Іспанії (сучасна назва Таррагона) можна побачити особливий статус цього міста, що окрім вигідного географічного розташування біля активного морського порту та на перехресті прибережної дороги – *Via Augusta*, яка з'єднувала Іспанію, Галлію та Італію і внутрішньої дороги *Via De Italia* що заходила в глибину Іспанії, також мав «офіс» місцевого єпископа. Вестготи що захопили Іспанію в середині V століття як видно із джерел використовували його традиційний статус центру римської провінції і місце митрополічного єпископського престолу, що як і раніше представляв вже не існуючу фактично Римську імперію на півострові, що призвело до усвідомлення безперервної влади імперії на цих територіях, а також безперервності відчуття приналежності до римської ідентичності [22, 135-137].

Старі римські міста як згадане Таррако зберігали структуру управління містом та функції що були в період римського панування, а деякі як Толедо чи Тулуза набували навіть більшого ніж за римських часів значення [22, 132]. При цьому треба тверезо дивитись на роль подібних єпископальних чи провінційних центрів, які по суті утилітарно використовувались переможцями (вестготами, остготами тощо) для того щоб отримати дійсний вплив над традиційним римським населенням.

Інша річ, коли місто виростає навколо вже існуючого духовного сакрального центру, як Мекка навколо Кааби, а Єрусалим навколо Старого Храму, або коли в місті є певний сакральний центр, що допомагає росту такого центру, як місце хрещення східних слов'ян у Києві чи Базиліка Святого Миколи у Барі.

Не випадково будівництво храмів, церков та соборів у подібних «сакральних центрах» відбувалось не випадково, а часто централізовано, було організовано владою міста чи монархом, чи правителем що мав близький до монарха фактичний статус

Месіаністичний характер формування сакральної структури столиці християнської Русі визначає будівництво князем Володимиром Великим першого кам'яного храму у Києві — церкви Успіння Богородиці (Десятинної) [23, 163].

В Західній Європі в XIII-XIV ст. значна кількість міст організували величезні проекти будівництва, найважливіші з яких завжди були міські церкви. Ці церкви можна розглядати як міські проекти – на відміну від більшості інших релігійних будівель – тому що вони служили їхнім містам парафіяльними та окружними церквами. Роботи з будівництва таких міських соборів носили напівгромадський характер, тому що майже завжди були тісні зв'язки між замовниками, церковними наглядачами та міською владою.

Міська влада була особливо зацікавлена в такому будівництві а особливо в спорудженні церковних веж, які могли служити спостережними пунктами для цілей оборони або використовуватись для виявлення пожеж на ранній стадії.

Як ми бачимо історично в ретроспективі, і як можна дослідити емпірично при аналізі сучасних міст, вони були складним функціональним явищем з самого початку виникнення та розвитку. Що більший розмір та значення має місто, що тривалий час воно має особливе значення для певної території, то більшу кількість чинників політичного, економічного, культурного, духовного, сакрального, географічного, демографічного, без пекового та іншого значення впливають на розвиток та підтримання значимості такого міста.

Міста будують визначні собори і храми щоб підтвердити значення такого собору, храму, але поступово сама будівля храму і оточуючі обслуговуючі будівлі починають грати не лише духовну і певну суто утилітарну роль для життєдіяльності такого міста, а самі місця де збудовані такі «головні собори» стають загально визнаним міським центром.

До таких міських центрів наприклад можна віднести відразу кілька площ з однаковою назвою «Площа біля Головного Собору», як *Piazza del Duomo* в Мілані, Флоренції або як *Domplatz* в Кельні, Ерфурті, Регенсбурзі.

Міста як стримуючі засоби деспотизму

Міста виконали надзвичайно важливу функцію звільнення людей від деспотичної влади певних страт, що в силу тимчасових умов чи в силу об'єктивних чинників концентрували владу на іншими в своїх руках.

Середньовічне міське суспільство було, на відміну від тогочасної сільської місцевості, вільне. «*Stadtluft macht frei*», — згідно

діючого старого звичаю, що ґрунтувався на римській максимі *sine alicuius impetitione* визначало що особа яка пробула у вільному місті безперервно протягом одного року та одного дня, і за цей час ніхто не заявив претензій щодо такої особи – надалі вважалась вільною і не могла бути видана нікому [6, 167]. Навіть злочинець, який втік до міста і вдихнув його «вільне повітря» протягом року і дня ставав вільним чоловіком або жінкою, і його не можна було тягнути повернутися до свого рідного села, поселення до будь-якого синьйора чи територіального володаря.

По суті саме в містах були започатковані перші особисті права та свободи людини, що пізніше отримали свій розвиток та поглиблення в епоху Просвітництва в XVIII столітті, були включені а акти Великої Французької Революції та пізніші конституційні акти європейських держав.

В Конституції України цей принцип «своїх не віддаємо» міститься в одній з найбільш жорстких та безкомпромісних редакцій. Так, згідно статті 25 Конституції України закріплено що Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

У значній кількості європейських країн принцип «невидачі своїх» застосовується не в абсолютно всіх а лише у визначених випадках. Так, в статті 33 Конституції Португальської Республіки передбачено, що видача португальських громадян із національної території допускається лише за умов взаємності з боку відповідної держави, закріплених міжнародним договором, у випадках тероризму та злочинів, організованих на міжнародному рівні, якщо держава, яка потребує видачі, гарантує проведення належного та справедливого процесу. Не допускається видача, яку

вимагають здійснити з політичних мотивів, а також видача осіб, які вчинили злочини, за які закон країни, яка потребує видачі, передбачає смертну кару чи інше покарання, результатом якого є невідновні збитки фізичної цілісності організму людини [24].

Правовий звичай «*Stadtluft macht frei*» з іншого боку також виступив прабатьком для іншого поширеного у сучасному праві особистого права людини як права на притулок (*Asylrecht*), що вперше виник у певних містах Іспанії в X-XI столітті, які були покинуті арабським населенням внаслідок Реконкісти, і таке право надання притулку надавалось певним містам для більш швидкого їх заселення [6, 129].

Процеси урбанізації в Європі Середньовіччя окрім зрозумілих чинників загальної безпеки «за стінами» та економічних чинників були тісно пов'язані з природнім намаганням ініціативних та готових до розвитку людей до пошуку місця де вони могли б отримати певну нехай і обмежену умовами свободу для такого розвитку і ініціативи.

Сама етимологія словосполучення «громадянські права», що в німецькій мові є одним словом *Bürgerrechte* та дослівно перекладається як «права міщан», вказує на те, що історично відповідні такі права належали лише особам, що проживали в містах.

Звичайно перехід від рабоволодіння та особистої залежності селян у середньовічній Європі у вигляді серважу чи споріднених форм до визнання особистих прав людини відбувався не відразу. Першим проміжним виглядом звільнення людини від іншої людини стало звільнення міст від влади сеньйорів, що знайшло свій об'єктивний письмовий юридичний прояв в актах Магдебурзького права. По суті люди почали своє звільнення спочатку у вигляді

колективного об'єднання яким виступало місто.

Першим письмовим джерелом існування магдебурзького права міста є привілей архієпископа Віхмана, який надав відповідний привілей місту Магдебург у 1188 році, що мав на меті спростити судочинство міста [25, 168]. Відповідна тенденція стала зручною як для сеньйорів так і міщан, тому традиція надання подібних привілеїв швидко стала поширеною по всій Північній Європі, а за першим привілеєм отримало назву міста Магдебурга.

Для сеньйора надання подібних привілеїв не було жодною благо чинністю чи проявами людяності а лише засобом отримати гроші з нічого.

Надання привілею було певним чином угодою між господарем (власником) та містом. Факт оформлення такої угоди урочисто записувався зазвичай на пергаменті, що з моменту підписання зберігалась на почесному місці у ратуші міста [25, 101-102].

Поступово у містах Магдебурзького права громадяни викупали в феодалів посади бургомістра та бургграфа, щоб самі їх займати [26]. Феодал (барон, граф, архієпископ) залишався господарем міста лише формально, але посади наприклад суддів він міг заповнити посади лише людьми, призначеними містом, тож де-факто влада перебувала в руках міста. По суті, міста що отримали Магдебурзьке право отримали незалежне самоврядування.

Поява міст з магдебурзьким правом або іншими аналогічним привілеями таким чином стала важливим етапом на шляху появи особистих прав і свобод людини, зокрема це визначило появу певних територіальних анклавів де не діяли жодні прояви кріпацтва, у всякому разі особи що використали принцип *Stadtluft macht frei* по суті були вивільнені з кріпацької залежності [27, 403].

У війні, торгом, прямою купівлею чи якимсь поєднанням цих засобів, міста отримали право проводити регулярні торги на своєму ринку, право підлягати спеціальному ринковому закону, право карбувати гроші і встановлювати міри і ваги. Паралельно з тим, міщани як певні попередники майбутніх громадян отримували свої права, пов'язані з приналежністю до такого міста - бути судимими у своїх місцевих судах, носити зброю у свій власний захист. Не скрізь набуття таких прав громадами і тамтешніми міщанами не могли можуть призвести до повного місцевого самоврядування, як у великих містах Ганзи; але в усякому разі це наділило місцеву громаду багатьма ознаками того, що зараз можна назвати суверенна держава. Загалом належність до міщанства навіть у такому незначному містечку як Лоррі (фр. Lorris) у Франції, що не мало таких глобальних прав порівняно з містами на Магдебурзькому праві, означало свободу від примусових платежів і від військової служби, а також свободу продати своє майно та піти в інше місце. Належність до міщанства давала відповідній людині право вільного пересування, необхідне для піднесення торгового класу [1, 25-26].

По суті міста стали тими безпечними схованками, де найбільш ініціативні та розумні представники людської спільноти спочатку отримали можливість перебувати в безпеці від беззаконного насилля та примусу з боку можновладців чи просто озброєних злочинців, а з часом такі ініціативні та розумні люди поступово створили свою власну концепцію особливих прав міста та його мешканців, що надалі з розвитком часу стала передвісником ідей громадянства, суспільного договору, природних прав людини, що знайшли своє поширення з розвитком цивілізації на всі класи та осередки людської спільноти

Звичайно економічні чинники, що утворені виходячи з логіки здорового глузду, економічної доцільності мали надзвичайний вплив на причини перетворення хаотичних поселень у міста як більші за розміром та кількість населення поселення, натомість для перетворення таких хаотичних поселень у більш стабільні в часі і просторі конструкції на думку автора одних лише економічних чинників буде замало щоб пояснити чому одні поселення перетворюються у багатомільйонні міста, що живуть і розвиваються протягом століть а інші швидко зникають з історичного обрію. Духовна та/або релігійна значимість певного міста, здатність міста забезпечити довгу і зрозумілу безпеку для міщан, а з часом перетворення такого міста у організований простір з гарантованим обсягом прав та привілеїв, - всі ці чинники мали і мають надзвичайний вплив на розвиток міст.

Література:

1. Mumford Lewis: The Culture of Cities. - New York, Harcourt, Brace, 1938. 586 pages
2. John Reader: Cities. New York, Grove Press, 2006. 384 pages.
3. Peter Hall. Urban and Regional Planning. - Sixth edition. – London, Routledge, 2020. 378 Pages
4. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Режим доступу <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/civilization>
5. John Morris Roberts, Odd Arne Westad; The History of the World. Oxford University Press, 2013. 1260 pages.
6. Eberhard Isenmann. Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550. Köln, 2012: Böhlau Verlag. 1129 pages.
7. Bobek H., Grundfragen der Stadtgeographie, Geographischer Anzeiger, 28 (7), 1927, pp. 213-224;
8. Menne Kosian. Urban Economics. Urban Development, Land Use and the Real Estate Market in Early Modern Amsterdam // 2010, W. Börner, S. Uhlirz & L. Dollhofer (eds.), Proceedings of the 15th Vienna Conference on Heritage and New Technology, 163-186 Pages.
9. Jaap Evert Abrahamse. Building regulations and urban development in Late Medieval Elburg and Early Modern Amsterdam // Terry. R. Slater & Sandra M.G. Pinto (eds), Building Regulations and Urban Form 1200-1900, London/ New York (Routledge), 2015. Pp. 5-15.
10. Jean-Pierre Poussou. Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe Siècle. – Paris, École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1983. 651 p.
11. Katalin Szende. Review of Cities and their Spaces. Concepts and their Use in Europe. Edited by Michel Pauly and Martin Scheutz. Cologne–Weimar–Vienna: Böhlau, 2014. 1003-1008 pages.
12. Theodor Ernst Mommsen (1959). "Petrarch's Conception of the 'Dark Ages'". Medieval And Renaissance Studies. Cornell University Press. Pp. 106–129
13. Henryk Samsonowicz: "Suburbium" in the Late Middle Ages: The Economic and Social Importance of Suburbs in East-Central Europe // Review (Fernand Braudel Center) Vol. 5, No. 2 (Fall, 1981), Pp. 311-324.
14. H. J. Mellaart: Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia. London: Thames and Hudson, 1967. 232 pp.
15. Fustel de Coulanges. The Ancient City: A Study On The Religion, Laws, And Institutions Of Greece And Rome. – Boston; Lee and Shepard, 1882. 542 pages Режим доступу https://en.wikisource.org/wiki/Index:The_Ancient_City-A_Study_on_the_Religion,_Laws,_and_Institutions_of_Greece_and_Rome.djvu
16. Ковальчук Н. Д. Київ – другий Єрусалим / Н. Д. Ковальчук // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 113. С. 295-297
17. Monica R. Gale, Anna Chahoud; The Augustan Space. The Poetics of Geography, Topography and Monumentality. - Cambridge University Press, 2024. - 278 pages
18. Carolyn DeCarlo. The Holy Roman Empire – New York, The Rosen Publishing Group, 2017. 48 pages.
19. Щербак В.О. Еволюція державної ідеї на першому етапі Визвольної війни середини XVII ст. // Наукові записки. Том 104, Історичні науки /

Національний університет "Києво-Могилянська академія". 2010. – Режим доступу <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cdab57bd-3e90-4765-93d7-0e132216e56e/content>

20. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. К. : Критика, 2005. 494 с.

21. Ray J. David. Nicea and its Aftermath: A Historical Survey of the First Ecumenical Council and the Ensuing Conflicts// Ashland Theological Journal 2007. 19-32 pages – Режим доступу https://biblicalstudies.org.uk/pdf/ashland_theological_journal/39-1_019.pdf

22. Martinez M.P. Being Roman under Visigothic Rule: Space and Identity in the Northeastern Territories of the Iberian Peninsula (Hispania Tarraconensis) // Visigothic Symposium 2, 2017-2018. 131-154 pages.

23. Ричка В. М. "Київ – Другий Єрусалим": з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі / НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2005. 243 с.

24. Конституція Португальської Республіки. – Режим доступу <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf>

25. Gabriele Köster, Andreas Ranft, Heiner Lück. Grundlagen für ein neues Europa Das Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln, 2009: Böhlau Verlag. 322 pages.

26. Heiner Lück: Die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Osteuropa. In: Mamoun Fansa (Hrsg.): Der sassen speyghel. Sachsenspiegel – Recht – Alltag. Band 2. Isensee, Oldenburg 1995. Pages 37–49.

27. Sonja Steiner-Welz. Die deutsche Stadt. Bd 3. Rathäuser, Bürgerhäuser, Schlösser. – Mannheim: Reinhardt Welz Verlag, 2006. 471 Pages.

References:

1. Mumford Lewis: The Culture of Cities. - New York, Harcourt, Brace, 1938 - 586 pages
2. John Reader: Cities. – New York, Grove Press, 2006. 384 pages.
3. Peter Hall. Urban and Regional Planning. - Sixth edition. London, Routledge, 2020. 378 Pages

4. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Режим доступу <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/civilization>

5. John Morris Roberts, Odd Arne Westad; The History of the World. Oxford University Press, 2013. 1260 pages.

6. Eberhard Isenmann. Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550. Köln, 2012: Böhlau Verlag. 1129 pages.

7. Bobek H., Grundfragen der Stadtgeographie, Geographischer Anzeiger, 28 (7), 1927, Pp. 213-224;

8. Menne Kosian. Urban Economics. Urban Development, Land Use and the Real Estate Market in Early Modern Amsterdam // 2010, W. Börner, S. Uhlirz & L. Dollhofer (eds.), Proceedings of the 15th Vienna Conference on Heritage and New Technology, 163-186 Pages.

9. Jaap Evert Abrahamse. Building regulations and urban development in Late Medieval Elburg and Early Modern Amsterdam // Terry. R. Slater & Sandra M.G. Pinto (eds), Building Regulations and Urban Form 1200-1900, London/ New York (Routledge), 2015. Pp. 5-15.

10. Jean-Pierre Poussou. Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe Siècle. – Paris, École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1983. 651 p.

11. Katalin Szende. Review of Cities and their Spaces. Concepts and their Use in Europe. Edited by Michel Pauly and Martin Scheutz. Cologne–Weimar–Vienna: Böhlau, 2014. 1003-1008 pages.

12. Theodor Ernst Mommsen (1959). "Petra's Conception of the 'Dark Ages'". Medieval And Renaissance Studies. Cornell University Press. Pp. 106–129

13. Henryk Samsonowicz: "Suburbium" in the Late Middle Ages: The Economic and Social Importance of Suburbs in East-Central Europe // Review (Fernand Braudel Center) Vol. 5, No. 2 (Fall, 1981), Pp. 311-324.

14. H. J. Mellaart: Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia. London: Thames and Hudson, 1967. 232 pp.

15. Fustel de Coulanges. The Ancient City: A Study On The Religion, Laws, And Institutions Of Greece And Rome. – Boston; Lee and Shepard, 1882. 542 pages. Retrieved from: https://en.wikisource.org/wiki/Index:The_Ancient_Ci

ty-

[A Study on the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome.djvu](#)

16. Kovalchuk N.D. Kyiv – drugyi Yerusalym / 18. Kovalchuk N.D. // Gileya: Naukovyi Visnyk. - 2016. Vyp. 113. Pages 295-297 [In Ukrainian].

17. Monica R. Gale, Anna Chahoud; The Augustan Space. The Poetics of Geography, Topography and Monumentality. - Cambridge University Press, 2024. 278 pages

18. Carolyn DeCarlo. The Holy Roman Empire – New York, The Rosen Publishing Group, 2017. 48 pages.

19. Shcherbak V.O. Evoluciya derzhavnoyi ideyi na pershomu etapi vyzvolnoyi viyny serednyy XVII st. // Naukovi Zapysky. Tom 104, Istorychni nauky / Natsionalnyi Universytet "Kyevo-Mogylyanska Academia". 2010. – Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cdab57bd-3e90-4765-93d7-0e132216e56e/content> [In Ukrainian].

20. Plohiy S. Nalyvaykova vira: Kosactvo ta religiya v rannomoderniy Ukraini / 20. Plohiy S. K. : Kritika, 2005. 494 pages. [In Ukrainian].

21. Ray J. David. Nicea and its Aftermath: A Historical Survey of the First Ecumenical Council and the Ensuing Conflicts// Ashland Theological Journal 2007. 19-32 pages - Режим доступу https://biblicalstudies.org.uk/pdf/ashland_theological_journal/39-1_019.pdf

22. Martinez M.P. Being Roman under Visigothic Rule: Space and Identity in the Northeastern Territories of the Iberian Peninsula (Hispania Tarraconensis) // Visigothic Symposium 2, 2017-2018. 131-154 pages.

23. Rychka. V.M. "Kyiv – Drugyi Yerusalym": z istorii politychnoyi dumky ta ideologiyi serednyovichnoyi Rusi / NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. K.: Instytut istoriyi Ukrainy, 2005. – 243 pages. [In Ukrainian].

24. Constitution of Portugal Republic. – Retrieved from: <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf>

25. Gabriele Köster, Andreas Ranft, Heiner Lück. Grundlagen für ein neues Europa Das

Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln, 2009: Böhlau Verlag. 322 pages.

26. Heiner Lück: Die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Osteuropa. In: Mamoun Fansa (Hrsg.): Der sassen speyghel. Sachsenspiegel – Recht – Alltag. Band 2. Isensee, Oldenburg 1995. Pages 37–49.

27. Sonja Steiner-Welz. Die deutsche Stadt. Bd 3. Rathäuser, Bürgerhäuser, Schlösser. Mannheim: Reinhardt Welz Verlag, 2006. 471 Pages.

V.M. Pravdyuk. Historical and legal analysis of the main reasons for emergence of cities. - Article

The emergence of cities and their development are inextricably linked with the development of humanity itself, with the history of human civilization. According to the traditional view of researchers of the history of the state and law, the transition to agriculture created one of the most important factors for the creation of civilization - an increase in the fodder base, which in turn created objective needs for the storage of grown cereals, in addition, there was a need for the division of labor and unification people for a more efficient farming process. In the opinion of the author, the indicated factors only partially reflect the reasons and mechanisms that led to the emergence of cities. The current publication examines the geographical and topographical factors behind the emergence of cities, security factors, and the status of cities as religious centers.

Keywords: history, building, administrative law, urban planning law, history of Europe, history of regulation of building, planning, cities, history of cities, urban planning

Авторська довідка:

Правдюк Віталій Михайлович – кандидат юридичних наук, докторант Сумський державний університет вул. Харківська, 116, м. Суми, Україна, 40007 тел./факс: +38(0542) 33-40-58 e-mail: info@sumdu.edu.ua ORCID ID - 0009-0000-0530-7712

Стаття надішла до редакції: 28 жовтня 2024 року